

Рецензия
от проф. д-р Силвия Минева
на дисертационен труд на Десислава Добрева

**на тема: „Етически аспекти в междуличностната комуникация във
виртуална среда - социална мрежа Facebook (2003-2016 г.)”**
за присъждане на образователната и научна степен „доктор” по
професионално направление „Реторика във виртуалната среда”

2.3. Философия (Реторика)

Данни за докторанта:

Десислава Добрева е бакалавър по философия и магистър по реторика. На 15.07. 2013 г. е зачислена като редовен докторант към катедра Реторика на ФФ при СУ и отчислена с право на защита след обсъждане на дисертационния ѝ труд от разширен катедрен състав на 5.07. 2016 г.

Общи сведения за дисертацията

Предложеният за публична защита дисертационен труд на Десислава Добрева е с общ обем 197 страници, структурирани в съдържание, увод, четири глави, заключение, библиография и шест приложения, представящи диаграми на периодизацията в развитието на социалните медии и анализ на резултати от анкетно проучване, организирано и проведено самостоятелно от докторантката сред потребители на социалната мрежа ФБ.

Списъкът на цитираната и използваната литература включва 163 заглавия на книги, статии и интернет източници, от които 46 на кирилица и 117 на латиница.

Библиографията и публикациите, описани в края на дисертацията и автореферата, свидетелстват за добро и задълбочено познаване на наличната литература и актуални изследвания, близки до дисертационната тема.

По темата на дисертацията Добрева има седем публикации, които са повече от достатъчно, за да се удовлетворят изискванията на закона съгласно този критерий. Приложеният към документацията по защитата автореферат е с обем 25 страници и включва обща характеристика на дисертационния труд според неговата актуалност, цел, методология, описание на структурата на дисертационното изложение и резюме на съдържанието по глави, справка за приносните моменти и списък с публикациите на докторантката, с което се удовлетворяват напълно формалните изисквания за автореферирание на дисертационен труд.

Документацията по защитата е пълна. Приложени са изискваните от закона допълнителни справки. Като тема, обем и структура на съдържанието дисертацията също отговаря напълно на всички законови изисквания и условия на университетския правилник.

Приносни моменти

В тематично отношение дисертационния труд може да се определи като изключително актуален и оригинален, тъй като темата и проблемите, обсъждани в него засягат всекидневието и начина на живот на милиони хора по цял свят, което ги прави, еднакво интересни и важни, както за специалисти, така и за неспециалисти. Но изследването на такива теми и проблеми е нелека и сложна задача, поради най-малко две причини: едната е липсата на достатъчно актуални научни разработки в изследваната област – междуличностната комуникация във виртуалната среда на киберпространството, в частност социалната мрежа Фейсбук.

Другата причина е изключително високата динамика на изследвания феномен, която го прави трудно уловим от гл. т. на всеки опит за неговото анализиране и „побиране“ в рамките на един завършен теоретичен конструкт. Затова заслужава адмирации смелостта на докторантката да се насочи към изследване на толкова динамична сфера на отношенията, която е едновременно виртуална и всекидневна, човешка и нечовешка едновременно. Нейното недостатъчно изучаване и разискване на академично ниво у нас означава, че Д.Добрева ни предлага пръв по рода си опит за предизвикване на подобен дебат. За неговото пионерство може да се съди от впечатляващия дисбаланс между заглавията на кирилица и латиница, описани в библиографията на дисертацията и разкриващи една смущаваща асиметрия, респ. един дефицит от български академични проучвания, особено в родната хуманитаристика и социално познание, който свидетелства за negliжиране на тази проблематика на родна почва и поредно изоставане на българската наука в сравнение с чуждестранните колеги. В този смисъл самата тема на дисертацията е вече един значим принос.

В съдържателен план дисертационният труд демонстрира стремеж към последователност, аналитичност и систематичност, който е ясно заявен в уводната част на изследването, описваща тезата, целта, задачите и методологията на изследването.

Що се отнася до структурата на дисертацията, прави впечатление, че съдържанието му е много добре и подходящо разпределено в два корпуса – вербален и визуален, в съответствие с изследователската цел, задачите и методологията, избрана от

докторантката като най-подходяща за потвърждаване или отхвърляне на двете хипотези, формулирани в увода, като релевантни на интердисциплинарния характер на изследването. Този характер е виден и от самия дизайн на изследването, който демонстрира оригинален опит съвременните етични проблеми на общуването да бъдат артикулирани на фона на виртуалната реторика, развивана и упражнявана в електронните социални мрежи. В този контекст е дефинирана и целта на изследването, а именно „да се идентифицират особености, явления и тенденции в комуникацията във Facebook и тяхната релевантност или ирелевантност спрямо традиционните етични норми и да се установи дали, до каква степен и как виртуалната реторика се проявява в цитираната социална мрежа на равнище комуникация между потребителите, което условно може да се нарече „битова виртуална реторика“, осъществяваща се на междуличностно равнище.” (с.7 от дисертацията)

Дефиницията за „битова виртуална реторика”, както и други работни определения като „групова виртуална емпатия”, „дигитален отпечатък”, „лично виртуално пространство” и др, въведени и използвани от докторантката в последвалото изложение, са следващ значим приносен момент на изследването в научнотеоретичен план редом с актуалната тема и оригиналния му дизайн. Похвални са амбицията и начинанието на Добрева да предлага авторски определения на понятия, които обогатяват терминологично българската наука и биха улеснили бъдещи изследвания по тази и подобни на нея теми.

Използваната методология за осигуряване на доказателствен материал във вид на емпирични данни, базирани на анкетно проучване с въпросници, има своето място и необходимост от една страна, като инструмент за проектиране на нови реторически модели на общуване във виртуални среди от типа на социалната мрежа Facebook. От друга страна, в контекста на етиката, предложените резултати от проведеното триетапно практическо изследване играят ролята на илюстративен материал за достигнатите изводи по отношение на етическите аспекти на общуването, неговите трансформации и еволюция под влияние на електронните социални медии и мрежи.

От гл. т. на образователния аспект на изследването, който предполага присъждането на тази степен, дисертацията демонстрира отлично познаване на традициите и новостите в реториката, които са обект на внимание в първата глава на изследването. Същото се отнася и до изложението върху същността и спецификата на социалните мрежи, на което са посветени втората глава на дисертацията и представените в приложенията диаграми, описващи периодизацията на тяхното развитие. И двете

описания разкриват задълбочено и сериозно проучване на голяма по обем и разнородна като източници информация, която включва редом с авторитетни изследвания в двете области и целенасоченото усилие за осмисляне на новостите в тях в плана на един систематичен обзор.

Както във втора, така и в трета глава, в която се обсъждат информационните технологии и новите проблеми на етиката, е налице детайлно познаване на хронологията на технологичния прогрес редом с предизвикателствата, поставени от него пред етиката във вид на нови етически проблеми. Специално и подобаващо внимание в тази глава Добрева е отделила на опитите да се отговори на тези предизвикателства чрез конституирането на нови области на етическото познание като компютърна етика, информационна етика, интернет етика според спецификата на двата основни типа етически проблеми, съпровождащи техногенния процес. Част от тях се отнасят до т.нар. киберпрестъпност, ползваща новите технологии като инструмент за извършване на определен вид престъпни дейности и закононарушения, които стават толкова повече, колкото повече и масови са употребите на самите технологии. За разлика от тях, вторият вид етически проблеми, който е и основен мотив за избора на дисертационната тема, произтичат не от злоупотребата с уменията да се ползват технологии, а от злоупотребяването с новите възможности за междуличностно, неформално общуване, предоставяни от съвременните комуникационни технологии.

Сериозността на двата вида проблеми Добрева представя като повод, от една страна, отделни изследователи да се заемат със специалното им изучаване, а от друга, множество научни форуми и професионални организации да насочат вниманието и усилията си към опитите за тяхното практическо разрешаване. В контекста на тези усилия са описани характерните етически проблеми, свързани със защитата на интелектуалната собственост, неприкосновеността на личните данни, респ. конфиденциалността на информацията, споделяна в мрежата, т.е. дейности, които се оказват високи рискови поради възможността за кражба на самоличност, изработване на фалшива самоличност, незаконно киберследене, измама и други киберпрестъпления, чиято среда са интернет и социалните мрежи, базирани на неговото използване. Като основни причини за трудностите при тяхното разкриване са посочени глобалният мащаб на мрежата, нейната географска децентрираност, липсата и невъзможността на единна законова база за борба с киберпрестъпността, в отговор на което се създават различни международни конвенции и регламенти, в т. ч. и съответни решения на ЕК и

директиви на ЕП, изброени от Д.Добрева надлежно, в хронологическа последователност.

Направените в края на тази глава обобщения и изводи за спецификата на киберпрестъпността и актуалните мерки за борба с нея с акцент върху индивидуалната отговорност на всеки потребител на мрежата, играят ролята не само на завършек на главата, но и на един логичен и плавен преход към следващата, последна и най-драматична част на изследването – „Facebook комуникацията в етичен аспект, изразена чрез вербални и визуални реторически техники”. Определям тази глава като най-драматична, не само защото в нея са описани процесът и резултатите на самостоятелния изследователски опит на докторантката за наблюдение, дискурс-анализ, анкетиране чрез SPSS Statistics и анализиране на неговите резултати, но и защото става дума за един огромен труд по събиране, систематизиране и обработка на данните от наблюдението, който заслужава своето специално внимание и похвала. Начинанието изглежда още по-героично предвид, че от гл. точка на характерните за етическото познание методи и пътища за изследване на моралните проблеми, подобни подходи, особено количествени, са напълно чужди и незадължителни, тъй като за етиката важи като основоположение, че едно правило, дори да се спазва само от едного, пак ще е правило, т.е. неговата задължителност не се обезсилва от това, че един единствен човек го спазва, защото моралното дълженствувание е въпрос на автономия и морален избор, не може да се задава „отвън”, хетерономно, и има за източник неизбежната асиметрия на моралното отношение като отношение между Аз-а и Другия, като уникална етическа ситуация, която е неповторима, защото всяка среща с всеки Друг е различна и протича по различен начин, особено когато става дума за неформално общуване, следователно не подлежи на измерване и описване чрез алгоритъм. Затова в етически план резултатите от подобни изследвания могат да имат само илюстративна, но не и доказателствена стойност. В този смисъл оценявам получените от анкетното проучване на Д.Добрева резултати и техните анализи по-скоро като полезни и значими за други познавателни области и академични дисциплини, отколкото като етически релевантни и необходими, както впрочем това е коректно описано и на с.24 от автореферата на дисертацията, където се казва: „Резултатите от проведеното триетапно практическо изследване са с практикоприложен характер по отношение на философията на технологиите, комуникацията във виртуална среда и приложната етика. Методиката позволява да се използва и за бъдещи изследвания и да се разширява, тъй като се основава на традиционни реторически

похвати, както и на нови реторически модели на общуване във виртуална среда и по-конкретно в социалната мрежа Facebook.”

Съгласявам се напълно с това описание, като си запазвам правото да настоявам, че с голяма доза условност тези резултати могат да се смятат за етически важни, в частност за приложната етика, която като етика, макар и приложна, остава подвластна на казаното вече за спецификата на етическата ситуация и моралните отношения. Т.е. приложната етика е приложна, не защото прилага някакви предварително създадени модели, а точно обратно – нейната приложност ни е необходима, за да се избегне универсалистският догматизъм и неговите унификационни модели, чрез търсенето на най-подходящото решение за всяка отделна ситуация, а не в генерализирането на решението като универсално за всяка ситуация. Във връзка със същите съображения са и следващите мои бележки по съдържанието на дисертацията.

Бележки по съдържанието

Макар че дефинитивното мислене има своето място и значение в познанието и образованието, не бива да се забравя, че то е все пак мислене, задаващо граници, рамкиращо и че стремежът всичко или колкото може повече от всичкото да се дефинира, респ. рамкира, носи своя риск да попаднем в плен на ограниченото мислене, присъщо на ограничените хора. Такъв риск именно крие даденото в трета глава от дисертацията определение за етика, което е предоставено като безусловно и не подлежащо на съмнение. Т.е. без никакви уговорки, уточнения и обяснения, на с. 58 от текста се казва: „Етиката като набор от норми представлява регулатор на поведението на отделните индивиди или на групи от хора”.

Освен че подобно определение прави етиката неразличима от правото или от техническите норми за безопасност на труда, то е етически неприемливо и в разрез с дългата етическа традиция, с която разполага европейското хуманитарно познание и образование, възхождаща от Аристотеловата концепция за етиката като практическа философия и учение за добродетелите, свързано с начина на живот на хората, с техния етос. Едно свеждане на етиката само до „набор от норми” и „регулатор на поведението” е опростенческо и неакадемично, а вероятно и нереторично. Същото определение се ползва като основание за обяснението на „компютърна етика” като „комплект от правила и етически норми, които да регулират, от една страна, начините на употреба на компютрите и от друга, поведението на хората, които си служат с тях.”(с. 58 от текста на дисертацията). С други думи, затвърждава се изначалното впечатление за едно ограничено, безкритично разбиране за етика, въз основа на което трябва да се даде

друго, още по-ограничено определение - за компютърна етика, вместо обратното – да се представи максимално широко и отворено разбиране за етика, според което да се ограничи специфичната област на компютърната етика и нейните специфични проблеми. В този смисъл предложената дефиниция за компютърна етика с оглед целта и задачите на изследването, е неподходящо изведена и дори чисто „количествено” да се съпоставят нейният обем и обема на изначално дадената дефиниция на понятие за етика, което закономерно и логически се предполага, че трябва да е базовото, сиреч по-широкото понятие, пак ще получим парадоксалния резултат, до който ни води съдържателната ограниченост на изначално предложеното разбиране за етика. Не може определението за компютърна етика да е в пъти по-голямо, респ. широко, отколкото определението за етиката въобще, като такава.

Разбира се, този „парадокс на дефинитивността”, демонстриран в дисертацията, е обясним в голяма степен с инерцията, характерна за късномодерната научност, която продължава да е силна и днес, в постмодерната епоха, да търсим в дефинитивността, респ. във формалната рационалност и моделирането с нейна помощ по примера на точните и емпиричните науки, на решения на проблеми, които по същността си не са проблеми на точните и емпирични науки, а на хуманитарното знание и познание, което има също своите специфични познавателни пътища, пренебрегвани и забравяни често под напора на модерния сциентизъм. В този смисъл отдавам дефинитивната страст и тежнението към количествени емпирични изследвания, демонстрирани в дисертацията, по-скоро на младостта и неопитността на докторантката, които я правят податлива на тази инерция, отколкото на целенасочена и догматична пристрастност към модерната сциентистка парадигма и нейните метастази в социалното и хуманитарно познание и обществознание в края на 20 и началото на 21 в., довели до почти догматичното налагане на кодификационни модели за всичко и навсякъде за сметка на възможностите за морален избор, извършван по силата на свободна воля и носенето на персонална отговорност за него.

Същото се отнася и до списъка с препоръки за безопасно и етично общуване в социалната мрежа Facebook, предложен в края на дисертацията. Той може да бъде приет също само с голяма доза условност и уговорки като тази, че подобни списъци ще остаряят морално много бързо предвид бързината на морално остаряване на самите технологии и тогава ще трябва да се съставят наново и наново с появата на всяка нова технология, така че отиваме към една лоша безкрайност на кодификациите за сметка на моралната ни чувствителност, приспивана от тях.

Не е възможно законите и кодификациите да ни заменят в моралния избор, който съпровожда всяка екзистенциална ситуация, т.е. ситуация на риск, така както все още машините не могат да заменят хората напълно във всичко. В противен случай не ще са ни нужни никакъв морал и етика, защото няма да сме вече моралните същества, които сме и трябва да бъдем не заради нещо друго, а просто защото не можем да бъдем другия и се нуждаем от автономия на волята, която да избира между добро и зло, поемайки риска от последиците на избора. Дали тази воля ще е добра в конкретна ситуация, зависи много малко от правилниците и кодексите, и много повече от това, което се случва между мен и другия, като отговорност за Другия, безразличие, внимание и грижа за него. Накъсо, няма да направим хората добри, като изобретяваме все повече и повече правилници, кодекси, закони и контролиращи тяхното спазване институции, защото не случайна е латинската сентенция: „Какво са законите без нрави?“ („Quid leges sine moribus?“), т.е. право, което не се опира на нрави, е неуместно.

Заклучение

В заключение на всичко изложено дотук като общи сведения за дисертацията, впечатления за приносните моменти на изследването и бележки по неговото съдържание, смятам, че описаното в автореферата за приносите на изследването в общотеоретичен, методически и научнотеоретичен план е точно и коректно. Макар че имам своите забележки в съдържателно отношение спрямо отделни моменти от текста, които са по-скоро предупреждаващи за последиците от едно преобладаване на технократската кодификационна парадигма, отколкото критикуващи конкретното изследване, те не променят като цяло много доброто впечатление, което създава изследването със своята тема, задълбоченост на познанията, оригинален изследователски дизайн, изследователски търсения и смели дефинитивни опити. Затова убедено препоръчвам на журито по защитата да присъди на Д.Добрева образователната и научна степен „доктор“ по професионално направление „Реторика във виртуалната среда“, а на самата Д. Добрева да продължи с изследователските търсения и да ни радва с техните резултати и в бъдеще, както сега.

София

25.09.2016

Рецензент:

Проф. д-р Силвия Минева